

СКЛЕПИ З ХРИСТИЯНСЬКИМ РОЗПИСОМ НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА: ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ

У статті розглядаються методичні підходи до датування склепів з ранньохристиянськими розписами, які відкриті в некрополі Херсонеса 2002 та 2006 рр.

Ключові слова: Херсонес, християни, склепи, некрополь

Одним із найважливіших джерел з проблеми проникнення і утвердження християнства в Херсонесі Таврійському є група склепів з ранньохристиянським живописом. Вони дозволяють говорити не лише про час появи нового для цього центру віровчення, але і його сприйняття соціальною верхівкою населення, якій належали такі поховальні споруди. Ці пам'ятки вже неодноразово були предметом спеціальних досліджень, але й досі у дослідників немає єдності поглядів на їхнє датування. Тому хотілося б висловити свої міркування щодо методики датування склепів з християнськими розписами, особливо зважаючи на появу інформації про нові склепи, відкриті на території некрополя Херсонеса 2002 та 2006 рр.

Упродовж другої половини ХІХ — початку ХХ ст. під час розкопок некрополя Херсонеса, найбільш масштабні дослідження якого здійснив К.К. Косцюшко-Валюжинич, відкрито вісім склепів з ранньохристиянським розписом. Ці унікальні пам'ятки опублікував М.І. Ростовцев у видатному дослідженні, присвяченому декоративному живопису на півдні тодішньої Російської імперії. За монетами і характером розпису він датував час створення ранньохристиянського живопису другою половиною ІV — початком V ст. (Ростовцев 1914, с. 449—507; опис див. також: Зубарь, Хворостяный 2000, с. 59—72; Зубарь 2004, с. 564—581).

1998 року спільна українсько-австрійська експедиція на чолі з В.М. Зубарем та Р. Піллінгер розпочала розкопки двох склепів з ранньохристиянським розписом, відкритих грабіжниками біля колишнього сторожового приміщення на західному березі Карантинної бухти, безпосередньо біля ділянки некрополя біля Заміського храму монастиря Богородиці Влахернської (Зубарь 2005, рис. 3, 19). 1999 року розчищення поховальних камер склепів і фіксацію живопису було закінчено, а через рік опубліко-

вано повний звіт про розкопки (Зубарь, Піллінгер, Туровский, Сон, Русяева, Фарбей 2000; Zubar, Pillinger 2000—2001).

Публікація матеріалів склепів активізувала вивчення цієї категорії пам'яток. Дослідники в питанні про їхнє датування розділилися на дві групи. Перша пов'язує такі поховальні споруди з періодом утвердження християнства і датує їх часом не раніше V—VI ст. (Зубарь 1988; 1991, с. 18; 2004, с. 584—611; 2006; Зубарь, Хворостяный 2000, с. 74—88; Zubar, Pillinger 2000—2001). Друга, слідом за М.І. Ростовцевим, відносить їх до часу не пізніше другої половини ІV — початку V ст. (Диатроптов 2002; Завадская 2003, с. 407—413; 2005; Хрушкова 2005; 2007; 2008, с. 121—122, 129).

2002 року грабіжники, які систематично руйнують некрополь Херсонеса за цілковитої бездіяльності дирекції Національного заповідника «Херсонес Таврійський» (Левада 2008), відкрили квадратний в плані склеп, вирубаний в скелі, з двома нішами-лежанками. Він розташовувався за 20 м на північний схід від Заміського храму монастиря Богородиці Влахернської (Зубарь 2005, рис. 3, 1). Співробітники Національного заповідника «Херсонес Таврійський» провели попередній огляд пам'ятки та фотофіксацію і здійснили консервацію поховальної споруди (Marchenko, Turovskij 2003).

Влітку і восени 2006 р. експедиція заповідника знову зачистила і дослідила цей склеп. Стіни його поховальної камери ретельно потиньковані, а по сирому тиньку нанесено поліхромний розпис. Усередині правої від входу лежанки зафіксовано напис грецькою, нанесений червоною фарбою в колі (рис. 1): «*Αριστανα упокой, Господи. Душа твоя з праведними*» (Переклад А.Ю. Виноградова. Див.: Туровский, Филиппенко 2007, с. 186). Центральне місце в розписі склепіння камери займала монограма Христа у вінку.

2006 року розчищено ще шість склепів, вирубаних у скелі, в яких також побували грабіж-

ники. Серед них на особливу увагу заслугове склеп із графіті, прокресленими, мабуть, ще по вологому тиньку, що вкривав стіни поховальної камери. Це зображення кораблів, хрести, хризми і кілька грецьких написів (рис. 2), в яких згадуються Деметрій, син Саторна, з Гераклеї, Телехній, гераклеот, і Ахиллід, син Миколи (Відновлено А.Ю. Виноградовим, див.: Туровский, Филиппенко, Ступко 2007, с. 388).

Автори розкопок, спираючись суто на нумізматичні матеріали другої половини IV — початку V ст., виявлені в склепах 2002 та 2006 років, слідом за М.І. Ростовцевим, віднесли їх до цього ж часу і вважають, що ці склепи є свідченням сприйняття християнського віровчення соціальною верхівкою Херсонеса (Туровский, Филиппенко 2007; Туровский, Филиппенко, Ступко 2007; Ступко, Туровский, Филиппенко 2007). Хоча, як справедливо зазначила Л.Г. Хрушкова, дати розпису склепів М.І. Ростовцевим «установлены скорее благодаря его интуиции», оскільки «археологические материалы едва ли могут датировать время создания погребального сооружения, поскольку комплексы не являются закрытыми» (Хрушкова 2008, с. 122; пор.: Завадская 2005, с. 260).

З таким датуванням і висновками, зробленими на підставі поверхового аналізу даних нумізматики, погодитися важко. Вони є поспішними і недостатньо аргументованими, хоча матеріал з нових склепів, безумовно, дуже важливий для інтерпретації і датування всієї групи пам'яток з ранньохристиянським живописом. У поховальних комплексах, окрім живописних мотивів, є написи і ціла серія графіті, поглиблене вивчення яких дозволить нарешті з'ясувати проблему датування таких пам'яток і пов'язати їх з конкретним періодом історії Херсонеса. Тому слід звернути увагу дослідників, які працюватимуть з цими матеріалами, на низку моментів, не врахованих у попередній публікації цих пам'яток.

Попри, здавалося б, вагомні історичні висновки, матеріали розкопок, як, втім, і розпис та графіті, поки не введено в науковий обіг належним чином. Дані про результати розкопок є лише в інформаційних виданнях і матеріалах конференцій. А це, природно, не може замінити докладну публікацію матеріалу з використанням порівняльних даних і спеціальної літератури, зокрема іноземної.

Усі склепи з християнським живописом пограбовані ще в давнину. Тому, враховуючи відомий факт, що такі поховальні споруди будували переважно впродовж перших століть н. е.

Рис. 1. Напис грецькою, нанесений червоною фарбою в колі у склепі 2002 р., за Є.Я. Туровським та А.А. Філіппенко

і використовували для численних поховань (Зубарь 1982, с. 26—27; Сорочан 2005, с. 1040—1051), датування їхнього розпису не може ґрунтуватися лише на речах або монетах, виявлених у процесі розкопок. Не можна визначати дату християнського живопису, спираючись лише на ці предмети, оскільки вони могли належати до інвентаря раніших поховань.

Дослідники розглядають нумізматичний матеріал як безсумнівний, не враховуючи особливості грошового обігу Херсонеса-Херсона на межі пізньої античності і раннього середньовіччя. Зараз достеменно встановлено, і на це неодноразово звертали увагу, що монети IV — початку V ст. могли потрапити в поховання значно пізніше часу їх карбування, оскільки перебували в грошовому обігу, принаймні, до початку VII ст. (Гилевич 1968, с. 32—33; Анохин 1977, с. 97, 106, 107; Алексеенко, Ковалевская 1988; Зубарь 1988, с. 3—4; 1991, с. 17; 1993,

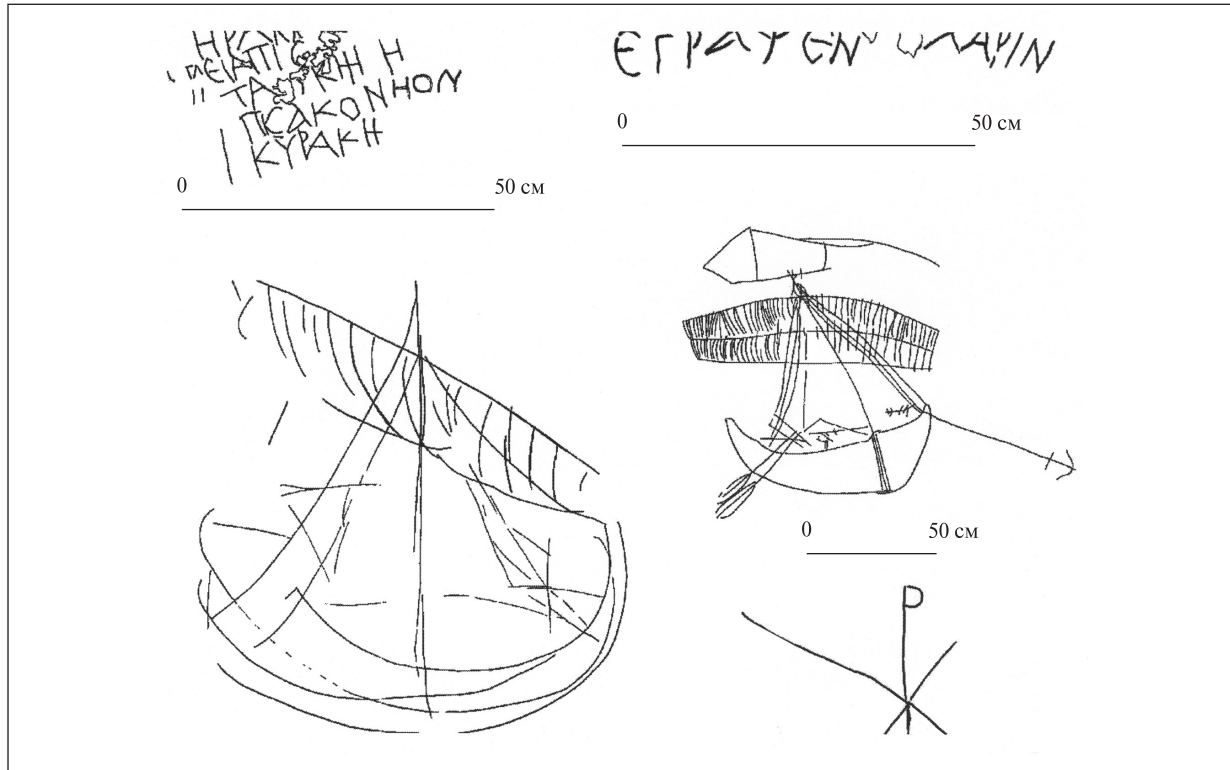

Рис. 2. Графіті на стінах поховальної камери склепу 2006 р., за Є.Я. Туровським та А.А. Філіпенко

с. 120; Романчук, Седикова 1991, с. 35; Зубарь, Сорочан 2004, с. 518; Алексеенко 2005; 2007, с. 351—352; Сапрыкин 2005, с. 169—170; Романчук 2007, с. 160—165, 177; пор.: Завадская 2003, с. 408). Відсутність у склепах монет пізнішого часу, на що, як на вагомий аргумент на користь раннього датування, звертають увагу деякі дослідники (Завадская 2003, с. 408), легко пояснити. У грошовому обігу Херсонеса-Херсона аж до VII ст. кількісно переважали монети, що карбувалися за правління римських імператорів другої половини IV — початку V ст. (Алексеенко 2005, с. 437; 2007, с. 351—352). Отже, монети цього часу не є надійним матеріалом для датування археологічних комплексів, зокрема й поховальних, а тим паче християнського розпису пограбованих склепів.

Для датування ранньохристиянського живопису склепів першочергове значення має комплексний аналіз стилістичних особливостей зображень і манери розпису на підставі аналогій і порівняльних матеріалів. На жаль, дослідники, що аргументують ранню дату склепів 2002 та 2006 рр., не надали належної уваги цьому питанню, а обмежилися лише посиланням на можливі аналогії (пор.: Завадская 2003, с. 409—410; 2005; Хрушкова 2008). З іншого боку, не було зроблено спроби аналізу палеографії графіті, зафіксованих на стінах

поховальних камер, і пошуку аналогій шрифту написів.

Більшість склепів з ранньохристиянським розписом, як тепер стало цілком очевидно, відкрито на ділянці некрополя в Карантинній балці, біля залишків найдавнішої з відомих християнських культових споруд, пов'язаних з ушануванням померлих (Хрушкова 2007, с. 212—218). Її зведення датується часом не раніше середини V ст. (Завадская 2000, с. 79; 2002, с. 14—15; 2003, с. 414). А в другій половині VI ст. тут вже почали будувати Заміський храм Богородиці Влахернської (Сорочан 2005, с. 787—819; Хрушкова 2005, с. 402—411). Тож для датування розпису найважливішою постає проблема зв'язку поховань християн з цими культовими спорудами, на чому поки не акцентували увагу. Адже не можна виключити, що склепи з розписом споруджено після початку функціонування першого християнського храму, тобто не раніше середини V ст. (пор.: Хрушкова 2008, с. 129). З іншого боку, наприкінці V ст. в тогочасному християнському світі відбувався поступовий перехід від античного за походженням розпису до живопису із суто християнською символікою (Завадская 2005, с. 280). Враховуючи це, ймовірно, аналізована група поховальних споруд теоретично повинна датуватися не раніше другої половини V ст. н. е.

Свого часу М.І. Ростовцев писав, що християнський розпис склепів у Херсонесі запозичено в уже готовому вигляді (Ростовцев 1914, с. 443 і далі), з чим згодні сучасні дослідники (Завадская 2003, с. 409). Але для населення Херсонеса впродовж усієї античної епохи був характерним певний консерватизм, зокрема й у релігійній сфері, що не могло не відбитися на сприйнятті нового віровчення. Тому, з'ясовуючи дату живопису, слід враховувати ефект «запізнювання» хронологічних меж того чи іншого елемента розпису в Херсонесі-Херсоні порівняно з центрами, де процес християнізації населення йшов швидше, ніж у Тавриці (Зубарь 2006, с. 134). Це не виключає, що, принаймні, частина херсонеських склепів могла бути розписана і в VI ст. Опосередковано на це вказують елементи орнаментативної мозаїчних долівок херсонеських базилік, близьких до розпису склепів, хоч і датованих часом до VI ст. (Зубарь, Хворостяный 2000, с. 86—87; Зубарь 2004, с. 608—609; 2006, с. 135). Цих важливих моментів не враховують ні дослідники склепів 2002 та 2006 років, ні інші прибічники ранньої дати склепів з розписами на некрополі Херсонеса.

М.І. Ростовцев підкреслював, що стиль християнського розпису херсонеських склепів є східного походження і близький до системи східногрецького живопису (Ростовцев 1914, с. 485), в якому переважали орнаментальні мотиви, з чим погоджуються сучасні дослідники (пор.: Завадская 2003, с. 409; Хрушкова 2008, с. 126). Тому не варто шукати прямі аналогії елементам ранньохристиянського розпису херсонеських склепів виключно на Балканах або в Римі (Завадская 2003, с. 409; 2005; Хрушкова 2008, с. 123; пор.: Зубарь 2006, с. 134). Херсонеські склепи з християнським живописом належать до порівняно широкого кола схожих пам'яток певного періоду (Завадская 2005, с. 285), тому, можливо, слід не лише шукати

окремі елементи їх розпису, а й розглядати цей живопис як цілісну систему, що відображає погляди на нову віру в конкретних історичних умовах Херсонеса. Показово, що в склепі 2006 р. виявлено графіті з іменами гераклеотів (Туровский, Филиппенко, Ступко 2007, с. 388), що, ймовірно, може вказувати на район, звідки мода на християнський живопис і майстри-виконавці потрапляли до Херсонеса (Зубарь 2004, с. 609).

Нарешті, дата появи склепів, безумовно, повинна узгоджуватися з особливостями політичного і соціально-економічного розвитку Херсонеса-Херсона в IV—VI ст. (Зубарь 2006, с. 134—135), а також конкретно-історичними обставинами тривалого і не настільки однозначного, як це здається деяким сучасним спеціалістам, процесу християнізації населення цього центру.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що до повноцінної наукової публікації матеріалів розкопок нових склепів з ранньохристиянським розписом і графіті (пор.: Зубарь, Пиллингер, Туровский, Сон, Русяева, Фарбей 2000), чим повинен завершитися джерелознавчий аналіз матеріалу, висновки, зроблені за матеріалами поховальних пам'яток 2002 та 2006 рр., не можна вважати достатньо обґрунтованими. Вони залишаються лише гіпотезою, не підтвердженою розгорненою системою наукової аргументації. Такий підхід призводить до безпідставного омолодження дати масової християнізації населення Херсонеса-Херсона і спрощення цього складного процесу на далекій північній периферії тогочасної Ойкумени. У сучасних умовах це, свідомо або ні, є спробою відродити церковно-апологетичний напрям в історіографії, який не має нічого спільного з науковим підходом до вивчення історії раннього християнства (дет. див.: Завадская 2003, с. 413; 2007).

Алексеевко Н.А. Денежное обращение округа византийского Херсона // МАИЭТ. — 2005. — Т. 11. — С. 437—443.

Алексеевко Н.А. Новый клад монет V—VI вв. из округа византийского Херсона // МАИЭТ. — 2007. — Вып. 13. — С. 350—364.

Алексеевко Н.А., Ковалевская Л.А. Клад позднеантичных и раннесредневековых монет из округа Херсонеса // Тез. докладов Крымской научной конференции «Проблемы античной культуры». — Симферополь, 1988. — С. 231—232;

Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. — XII в. н. э.). — К., 1977.

Гилевич А.М. Античные иногородние монеты из раскопок Херсонеса // НС. — 1968. — Вып. 3. — С. 3—61.

Диатроптов П.Д. Еще раз к вопросу о датировке росписей Херсонесских христианских склепов // Церковная археология Южной Руси. — Симферополь, 2002. — С. 34—37.

Завадская И.А. Хронология памятников раннесредневековой христианской архитектуры Херсонеса (по археологическим данным) // МАИЭТ. — 2000. — Вып. 7. — С. 77—90.

Завадская И.А. Еще раз о датировке Загородного крестообразного храма // Восток—Запад: межконфессиональный диалог: Тез. докладов. — Севастополь, 2002. — С. 14—15.

- Завадская И.А.* Христианизация ранневизантийского Херсонеса (IV—VI вв.) // МАИЭТ. — 2003. — Т. 10. — С. 402—428.
- Завадская И.А.* Декоративно-символическая система росписи херсонесских христианских склепов: проблемы хронологии и генезиса // МАИЭТ. — 2005. — Т. 11. — С. 258—288.
- Завадская И.А.* Концепции истории христианизации населения Херсонеса в отечественной историографии // МАИЭТ. — 2007. — Вып. 13. — С. 430—467.
- Зубарь В.М.* Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — К., 1982.
- Зубарь В.М.* По поводу датировки христианской росписи склепов из некрополя Херсонеса // Научно-атеистические исследования в музеях. — Л., 1988. — С. 3—14.
- Зубарь В.М.* Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом // Византийская Таврика. — К., 1991. — С. 8—29.
- Зубарь В.М.* Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К., 1993.
- Зубарь В.М.* Проникновение и утверждение христианства // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры. — К., 2004. — С. 556—628.
- Зубарь В.М.* История и методика раскопок античного некрополя Херсонеса Таврического // Сугдейский сборник. — К.; Судак, 2005. — С. 670—707.
- Зубарь В.М.* По поводу методики датировки склепов с раннехристианской росписью некрополя Херсонеса // РА. — 2006. — № 4. — С. 131—136.
- Зубарь В.М., Пиллингер Р., Туровский Е.Я., Сон Н.А., Русяева М.В., Фарбей А.М.* Отчет о раскопках склепов с полихромной росписью на территории некрополя Херсонеса в 1998—1999 гг. // *Зубарь В.М., Хворостяный А.И.* От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III — первая половина VI вв.). — К., 2000. — С. 144—154.
- Зубарь В.М., Сорочан С.Б.* Историческое развитие Херсонеса в конце III — начале V вв. // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. — Харьков, 2004. — С. 495—519.
- Зубарь В.М., Хворостяный А.И.* От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III — первая половина VI вв.). — К., 2000.
- Левада М.* Кримська війна. Частина 2 // <http://prostir.museum/authors/ua/details?id=30>.
- Романчук А.И.* Исследования Херсонеса-Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы. — Ч. 2. Византийский город. — Екатеринбург, 2007.
- Романчук А.И., Седикова Л.В.* «Темные века» и Херсон: проблема репрезентативности источников // Византийская Таврика. — К., 1991. — С. 30—46.
- Ростовцев М.И.* Античная живопись на юге России. — Петроград, 1914.
- Сапрыкин С.Ю.* Денежное обращение на хоре Херсонеса Таврического в античную эпоху. — М., 2005.
- Сорочан С.Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.): Очерки истории и культуры. — Харьков, 2005. — Ч. 1—2.
- Ступко М.В., Туровский Е.Я., Филиппенко А.А.* О судьбах расписных склепов первых христиан Херсонеса // Sacrum et profanum. Небесные патроны и земные служители культа. — Севастополь, 2007. — Вып. 3. — С. 189—192.
- Туровский Е.Я., Филиппенко А.А.* Некоторые особенности погребальных сооружений и обрядов первых христиан Херсонеса и Пантикапея // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. — СПб., 2007. — Ч. 2. — С. 184—190.
- Туровский Е.Я., Филиппенко А.А., Ступко М.В.* Охранные работы на некрополе Херсонеса у Карантинной бухты // АДУ 2005—2007 рр. — Запоріжжя, 2007. — С. 387—388.
- Хрушкова Л.Г.* О начале христианского Херсонеса Таврического: Крестовидная церковь на главном кладбище // Сугдейский сборник. — К.; Судак, 2005. — Вып. 2. — С. 416—419.
- Хрушкова Л.Г.* Крестовидные мартирии в Херсонесе Таврическом и на христианском Востоке: начало традиции // Sacrum et profanum. Небесные патроны и земные служители культа. — Севастополь, 2007. — Вып. 3. — С. 211—226.
- Хрушкова Л.Г.* О живописи раннехристианских склепов в Крыму. Сто лет после Михаила Ивановича Ростовцева // ТГЭ. — 2008. — Т. 42. — С. 121—132.
- Marchenko L.V., Turovskij E.J.* A New Early Christian Crypt in the Outskirts of Chersonesse Tauric // International Conference: The Cult of Martyrs and Relics and its Architecture in East and West (3rd — 7th c. AD). — Varna, 2003. — P. 19—20.
- Zubar V.M., Pillinger R.* New Tombs with Early Christian Murals from the Necropolis of Tauric Chersonesus (Preliminary Note) // TALANTA. — 2000—2001. — Vol. 32—33. — P. 123—130.